

TAM-REVY

Meddelanden från TAM-Arkiv • Nummer 2, december 2002

*God Jul
&
Gott Nytt
År*

**Arbetsledarna och den
arbetslivshistoriska forskningen** sid 6

Gräv-där-du-står i Stenungsund sid 7

**Privattjänstemannen.
Utkast till en begreppshistoria** sid 9

TAM-Arkiv

TAM-REVY

Innehåll

- 2 Redaktören har ordet
- 2 Nya böcker
- 3 Noterat
- 3 Medlemsträff för arkivhandläggare
- 5 När stugan bliver trång
- 6 Arbetsledarna och den arbetslivshistoriska forskningen
- 7 Gräv där du står i Stenungsund
- 9 Privattjänstemannen. Utkast till en begreppshistoria

TAM-Revyn nr 2, december 2002
Årgång 6
Redaktör och ansvarig
utgivare: Arne H Eriksson
I redaktionen även:
Annelie Johansson
Grafisk form och layout:
Clou form/Madeleine Vestin
Kopiering: Katrineholm Printshop

TAM-Arkiv
Västmannagatan 52
Box 6157, 102 33 Stockholm
Telefon: 08-54 54 15 60
Fax: 08-31 71 76
E-post: tam-arkiv@tam.a.se
Hemsida: www.tam.a.se

Omslagsbild: Fotograf från Östgötacorrespondenten vid arkeologiska undersökningar av Linköpings domkyrka. Foto Christian Karnevald.

Redaktören har ordet:

Så har vi snart lagt ännu ett verksamhetsår bakom oss – och ett nytt stundar. Från och med nästa nummer genomför vi då en rockad i redaktionen för denna tidskrift. Annelie Johansson tar över som chefredaktör och ansvarig utgivare och undertecknad blir skrivande medlem av redaktionen. Och inte nog med det. Den 1 juli lämnar jag över som chef för TAM-Arkiv till Annelie och övergår under halvannat år till en befattning med huvudsaklig uppgift att arbeta med vår forskningsfrämjande verksamhet.

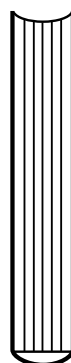
Givetvis kommer TAM-Arkiv framöver att i vederbörliga former (öppet hus i vår) ge Annelie en lyckospark. Här vill jag önska Annelie varmt lycka till med tidskriften. Läsarna kan vara förvissade att den vilar i bästa händer.

Som vanligt framför TAM-Arkiv och TAM-Revyn sina jul- och nyårshälsningar endast på detta sätt. Inbesparade julkortsmedel har vi satt in på Stadsmissionens konto. Alla läsare, vänner och kollegor önskas därmed en riktigt God Jul och Gott Nytt År!

Stockholm i december 2002

Arne H Eriksson

Nya böcker

Jonny Hjelm
*Klämda mellan sköldarna.
Sveriges arbetsledare under
1930- och 1940-talen*
Stockholm 2002

Se även sidan 6.

Beata Lundström
*Teckenspråket är grunden
i vår profession.
En bok om tolkyrket
och om Sveriges
Teckenspråktolkars
Förening*
Stockholm 2002

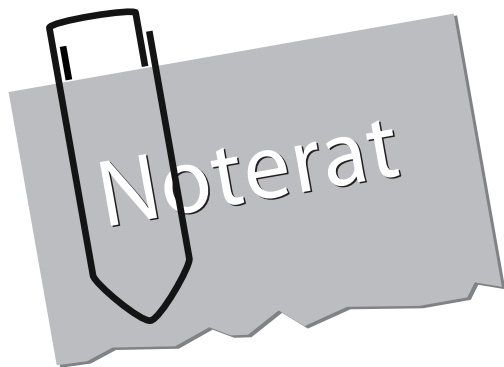

Boken distribueras av författaren,
adress: Essingestråket 34,
112 66 Stockholm,
tfn. 08-656 26 19.

Av samma författare har tidigare utgivits *Öppen dörr för döva. En bok om Astrid Fredriksson* (AF var Sveriges första socialkonsult och tolk för döva).

Kerstin Mustel m.fl.
*Från rektorsförening till fackförbund.
Svenska folkhögskolans lärarförbund
1902-2002*
Stockholm 2002

Stämman stundar

TAM-Arkivs "kongress" (föreningsstämma) äger rum vart tredje år och den 20 maj 2003 är det dags nästa gång. I stämmans uppgifter ingår att besluta om stadgar och avgifter och naturligtvis att utse styrelse. Den sittande styrelsen startade i september beredningen av stämмоärendena och som vanligt är det ekonomin som kräver det mesta av uppmärksamheten.

Bruktjänstemännen

Den planerade inventeringen av arkivmaterial rörande brukstjänstemännen har av olika skäl gång efter annan fått skjutas fram i tiden. Nu är det i alla fall klart för start. På nyåret 2003 börjar Carin Persson en projektanställning och vi räknar med att under våren kunna redovisa resultatet.

Journalistprojektet

Projektet *Redaktionellt arbete. En undersökning av journalistyrket i förändring* rullar på. Under några veckor under hösten 2002 har en kultur- och mediavetare och en fotograf följt arbetet på Östgöta-correspondenten i Linköping. Det insamlade materialet skall presenteras i en fotoutställning, som kommer att invigas på Arbetets museum i Norrköping under våren

2003. Projektet är ett samarbete mellan TAM-Arkiv, Journalistförbundet och Arbetets museum och har finansierats av Kulturrådet.

Den 10 december anordnades ett seminarium på TAM-Arkiv betitlat Bland "pennskaft" och andra journalister. Ett seminarium om den biografiska journalistforskningen där bl a materialet från ovanstående projekt presenterades.

Foto Christian Karnevald.

Medlemsträff för arkivhandläggare

Av Annelie Johansson

Den 7 november 2002 anordnade TAM-Arkiv en medlemsträff för arkivhandläggare på medlemsorganisationerna. Syftet med medlemsträffen var att bygga upp en tätare kontakt med medlemsförbunden för att på så vis förbättra samarbetet, och att skapa en plattform för diskussion och erfarenhetsutbyte. Vår ambition är att i framtiden bjuda in till denna typ av sammankomster cirka en gång per halvår.

Till träffen hade åtta arkivhandläggare mött upp. Förutom information om pågående verksamhet vid TAM-Arkiv och en visning av arkivet avhandlades några nyheter i arkivverksamheten:

1. Införandet av ett kontaktpersonsystem, där varje medlemsorganisation får sin egen "personliga arkivarie".
2. En aktivering av servicedagarna.
3. Upprättandet av en e-postlista

för arkivhandläggare på medlemsorganisationerna.

Samtliga åtgärder syftar till att förbättra kontakten och informationsvägarna mellan TAM-Arkiv och medlemsorganisationerna.

Kontaktpersonsystem

Införandet av ett *kontaktpersonsystem* innebär att varje medlemsorganisation får en egen kontaktperson på TAM-Arkiv. Denna kontaktperson är en av TAM-Arkivs arki-

➤ varier. Tanken är att kontaktpersonen ska vara expert på respektive arkivbildares arkiv och den man i första hand ska vända sig till om man exempelvis har frågor som rör arkivet eller vill avisera en kommande leverans.

Uppdelningen av medlemsorganisationerna på TAM-Arkivs arkiv varierar framgår av spalten här intill. Där återfinns också deras telefonnummer och e-postadresser.

Service dagar

TAM-Arkivs medlemsorganisationer har rätt till en till två kostnadsfria *servicedagar* per år. Utnyttjandet av denna service har varit sporadisk. I januari 2003 kommer TAM-Arkiv att gå ut med ett erbjudande till samtliga medlemsorganisationer som innebär att organisationen kan boka in sin kontaktperson för en eller två servicedagar under året. Under sitt besök gör kontaktpersonen en översyn av materialbeståndet, då följande kollas upp:

- ligger arkivhandlingarna splittade eller centralt?
- uppskattning av volymen och ålder på materialet.
- förändringar i arkivbildningen/ nya typer av handlingar, avslutade serier osv.
- är förteckningar uppdaterade?
- finns en arkivbildningsplan?
När uppdaterades den senast?

En grov inventering av materialet

utförs på plats. I samråd med arkivhandläggaren, och utifrån materialläget på det aktuella förbundet, kan nya leveranser till TAM-Arkiv planeras. Kontaktpersonen kan också under sitt besök ge råd om förvaring, förvaringsmaterial, rensning i närarkiv och om eventuell gallring.

Upprättande av en e-postlista

Slutligen upprättades en e-postlista för att underlätta kontakterna mellan TAM-Arkiv och medlemsorganisationernas arkivhandläggare.

Om du vill vara med på listan mejlar du din e-postadress till annelie.johansson@tam.a.se så lägger vi in dig.

Nästa medlemsträff för arkivhandläggare på TAM-Arkivs medlemsorganisationer anordnas under våren 2003. En tänkbar inriktning på den träffen är en utvärdering av den nya uppläggnings av servicedagarna.

Kontaktpersoner på TAM-Arkiv för medlemsorganisationerna

Björn Holmberg tel. 54 54 15 64, bjorn.holmberg@tam.a.se

Anna Kalisz tel. 54 54 15 63, anna.kalisz@tam.a.se

Ylva Taubert tel. 54 54 15 66, ylva.taubert@tam.a.se

Varje arkivarie är kontaktperson för ett antal av TAM-Arkivs medlemsorganisationer. Dessa är fördelade på arkivarierna enligt följande:

Akademikerförbundet SSR	Ylva
Farmaciförbundet	Ylva
Finansförbundet	Björn
Försvarsförbundet	Björn
Försäkringstjänstemannaförbundet /FTF/	Björn
Journalistförbundet	Anna
Lotsförbundet	Ylva
Läraryrket	Björn
Miljö- och hälsoskyddstjänstemannaförbundet /MHTF/	Anna
Nordiska Finansanställdas Union /NFU/	Björn
Offentliganställdas Förhandlingsråd /OFR/	Björn
Polisförbundet	Anna
Privattjänstemannakartellen /PTK/	Anna
SIF	Anna
SKTF	Björn
Skogs- och lantbrukstjänstemannaförbundet /SLF/	Ylva
Statstjänstemannaförbundet /ST/	Björn
Svenska Folkhögskolans Läraryrket /SFHL/	Björn
Sveriges Fartygsbefälsförening /SFBF/	Anna
Sveriges Tandläkarförbund	Ylva
Teaterförbundet /TF/	Anna
Tjänstemannaförbundet HTF	Ylva
Tjänstemännens Bildningsverksamhet /TBV/	Anna
Tjänstemännens Centralorganisation /TCO/	Ylva
Tull-Kust	Ylva
Vårdförbundet	Anna

TAM-Arkivs medlemmar 1 december 2002

- Akademikerförbundet SSR
- Farmaciförbundet
- Finansförbundet
- Försvarsförbundet
- Försäkringstjänstemannaförbundet (FTF)
- Journalistförbundet
- Lotsförbundet
- Läraryrket
- Miljö- och hälsoskyddstjänstemannaförbundet
- Nordiska Finansanställdas Union (NFU)

- Offentliganställdas Förhandlingsråd (OFR)
- Polisförbundet
- Privattjänstemannakartellen (PTK)
- SIF
- SKTF
- Skogs- och lantbrukstjänstemannaförbundet (SLF)
- Statstjänstemannaförbundet (ST)
- Svenska Folkhögskolans Läraryrket (SFHL)

- Sveriges Fartygsbefälsförening (SFBF)
- Sveriges Tandläkarförbund
- Teaterförbundet (TF)
- Tjänstemannaförbundet HTF
- Tjänstemännens Bildningsverksamhet (TBV)
- Tjänstemännens Centralorganisation (TCO)
- Tull-Kust
- Vårdförbundet

När stugan bliver trång

Av Arne H Eriksson

Ny förvaringsmodell

Arkiv är en ”tillväxtbransch”. För eller senare blir alltid ett givet förvaringsutrymme otillräckligt. Nästa år blir det 10 år sedan TAM-Arkiv flyttade till sin nuvarande huvuddepå på Västmannagatan 52. Där har vi nu blivit trångbodda. Inget annat var som sagt att vänta. Att det inträffar just nu och inte litet längre fram har dock samband med en viss bevarandepaxis. (Jag återkommer till den sist i artikeln.)

Vid årsskiftet utlöper också vårt kontrakt med Bergendal, där vi alltsedan flyttningen 1993 behållit en mindre depå för förvaring av gallringsmaterial (räkenskaper). Kontraktet kommer inte att förlängas. Lokalen är mindre ändamålsenlig och arkivpersonalens resor i samband med återsökningar, gallringsarbeten mm. alltför tidskrävande.

Det följer av ovan sagda att vi måste utforma en ny eller i varje fall modifierad förvaringslösning. Här finns, teoretiskt sett, olika alternativ. Vid valet inverkar olika kriterier. Ett av dem är naturligtvis ekonomin. Det alternativ som valts har som främsta fördel att det är resurssnålt samtidigt som det tillfredsställer de rent arkivmässiga kraven på säkerhet, tillgänglighet mm. I huvudsak går det hela ut på följande.

- 1) Kontraktet på huvuddepån har förlängts med tre år till och med 2005-12-31.
- 2) Avtal har träffats med Svensk Museitjänst om pallförvaring i höglager och tjänster i anslutning härtill.

Om den första punkten är det två saker som bör sägas. För det första att kostnadsökningen blir betydande,

för det andra att den på tre års sikt knappast varit möjlig att neutralisera genom en omlokalisering. Den andra punkten ska utvecklas lite mera utförligt.

Svensk Museitjänst i Tumba

Svensk Museitjänst är – namnet till trots – en (självfinansierande) enhet inom Riksarkivet. Dess verksamhet är förlagd till Tumba, där man disponerar såväl klimatiserade som oklimatiserade lokaler med hög standard. Lokalerna är också bemannade med kompetent personal.

Till Tumba kommer vi omkring årsskiftet att överföra i princip allt gallringsmaterial för oklimatiserad pallförvaring i höglager. I normalfallet är det meningen att förekommande återsökningar ska kunna skötas av personalen i Tumba. Successivt kommer vi även att överföra historiskt material från huvuddepån. Det rör sig om sådana arkiv – eller delar av arkiv – som hittills inte efterfrågats av forskare m.fl. Om efterfrågan skulle uppstå kan materialet antingen rekvireras in till oss eller forskarna hänvisas till Tumba, där forskarutrymmen kommer att stå till förfogande. Skulle den uppkomna efterfrågan visa sig vara ”trendmässig” tas arkivet i sin helhet tillbaka till huvuddepån.

Allt sekretessbelagt material förvaras också fortsättningsvis i huvuddepån. Villkor för utlämnande av historiskt material till forskarna i Tumba är att utlämnandet är beordrat av TAM-Arkivs personal. Om räkenskapsmaterial efterfrågas av andra än arkivbildarna utlämnas det endast efter arkivbildarens medgivande.

För TAM-Arkivs medlemsorganisationer kommer det ovan sagda

inte att innebära några förändringar i servicenivå. Alla förfrågningar och önskemål om återsökning eller återlån ska också fortsättningsvis gå via oss. För forskarna kan det bli fråga om viss väntetid (max. en dag), om materialet ska tas in till TAM-Arkiv. Sådant är emellertid inte onormalt i arkivsammanhang.

Bevarandepaxis

Så långt om den förvaringsmodell som kommer att gälla de närmaste åren framöver. Därutöver ger situationen, som inledningsvis sades, anledning att överväga praxis ifråga om informationsbevarandet. Här måste vi (TAM-Arkiv) skaffa oss en bättre kontroll över den fortsatta utvecklingen. I princip kan det ske på två skilda sätt. Ett har vi redan prövat och propagerat för under lång tid. Det går ut på att varje arkivbildare (medlemsorganisation) – med eller utan vår hjälp – utformar en egen bevarandepolicy, dvs. aktivt tar ställning till vilken information som ska bevaras och inte bevaras. Det har inte fungerat annat än undantagsvis och momentant. Tendensen är också negativ. Arkiv- och gallringsplaner blir alltmer sällsynta och intresset (resurser, kompetens) att göra något åt problemen verkar också bli allt mindre (se ledare i TAM-Arkiv 2001:2).

Naturligtvis ska vi inte upphöra att *verka för* den modell som just skisserats. Men vi måste också inrätta oss efter hur verkligheten faktiskt ser ut. (När kartan och terrängen inte stämmer är det som bekant den senare som har rätt.) Om arkivbildaren inte har någon bevarandepolicy och heller inte visar intresse för att utveckla någon, måste vi ha den formella rätten att själva besluta om gallring i bestånden (=för alltid förstöra unik information). Exakt hur denna befogenhet rent tekniskt/formellt ska utformas är i skrivande stund inte riktigt klart. Till årsskiftet kommer dock även detta frågetecken att rätas ut.

Arbetsledarna och den arbetslivshistoriska forskningen

Av Kristian Falk¹

Styvmoderligt behandlad av den historiskt inriktade arbetslivsforskningen framstår tjänstemännens fackliga organisering ofta som en produkt av 1936 års lagstiftning om förenings- och förhandlingsrätt. Umeå-historikern Jonny Hjelm studie *Klämda mellan sköldarna: Sveriges arbetsledare under 1930- och 1940-talen* är ett tillskott, som visar på åtminstone en organisation som av egen kraft mutat in sin position i det fackliga panoramat. Denna välskrivna studie i det lilla formatet är den första i en serie som forskningsrådet vid TAM-Arkiv initierat.

Hjelm bok uppmärksammar hur SALF hanterat tre komplicerade frågor på central nivå: neutralitetsprincipen, utbildningsfrågan och den industriella demokratin. Det är alla rappt skrivna avsnitt med visst lokalt material, men som kunde ha kompletterats med en delstudie av hur SALF ställde sig i ATP-striden under 1950-talet.

Neutralitetsprincipen

Fram till mitten av 1930-talet var det vanligt att företag – i personliga kontrakt med löneförmåner, pensionsavtal, befodringslöften eller annat – försäkrade sig om arbetsledares ”arbetsvillighet” under konflikt. Med den höga konfliktnivån blev det nödvändigt för SALF att på olika sätt neutralisera trycket från arbetarkollektiv och fackföreningar.

Förhandlingsrätt och konfliktneutralitet blev således prioriterade krav som pockade på en central lösning. Föga förvånande var Verkstadsföreningen 1935 först med att erkänna SALF:s förhandlingsrätt och reglera arbetsledarnas ställning vid konflikt.

Hjelm visar övertygande hur skogsindustrin var en direkt motsats, varför jag gärna hade sett att resultaten här relaterats till hur skogsarbetarnas olika fackföreningar också körde fast. Tyvärr förbigås

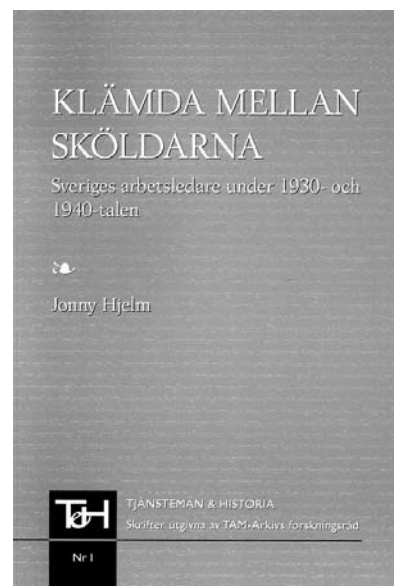
också frågan om s k tredje mans rätt, som utgör en direkt länk mellan 1928 års arbetsfredslagar och Saltsjöbadsavtalet 1938.

Påfösaren tvingas bli skötsam?

Att studera SALF:s roll och möjligheter ger extra intressanta belysningar av fenomen som traditionellt fixerats utifrån relationen mellan LO och SAF. Inte minst den idag spridda uppfattningen att huvudavtalet 1938 till stor del kodifierade en praxis som vuxit fram mellan lokala och branschvisa parter.

Ett exempel i boken är hur man gick in i ett trepartssamarbete – som inkluderade staten – och utvecklade institutionella former för utbildning av arbetsledare. Detta trots att teoretisk utbildning hade en minst sagt ifrågasatt status hos medlemmarna. Notabelt är ju att LO och SAF reglerade utbildningsfrågor först 1944 med lärlingsavtalet.

Yrkesrollens förändring diskuteras som en utveckling från mer eller mindre nyckfull ”påfösare” till en modern didaktisk arbetsledare med strikta skötsamhetsideal. Tidigare var yrkesgruppen beroende av tydliga auktoritetsstrukturer; förmän och verkmästare skulle leda och fördela arbetet utifrån gedigna kunskaper om själva arbetsprocessen.

Umeåhistorikern Jonny Hjelm Klämda mellan sköldarna är den första skriften i en serie som ges ut av TAM-Arkivs forskningsråd. Den presenterades och diskuterades vid ett välbesökt seminarium den 15 oktober. Kommentator var professor Karl Molin.

Den industriella demokratin

Företagsnämndsavtalen 1946 mellan SAF och LO respektive SAF och TCO tycks ha försatt SALF i bryderi. Samförståndsanda av detta slag var något man motvilligt accepterade, men knappast drev på – internt kunde man rentav lyckas med den.

Enskilda arbetsledare var direkt fientliga, många fann det svårt att ta egna initiativ i företagsnämnderna. Det var kanske inte utan fog som LO anklagade SALF för passivitet. 1951 tillsattes således en särskild ombudsman med uppgift att följa företagsnämndsavtalets tillämpning.

Formaliserade relationer med arbetare var mindre önskvärda. Samtidigt kunde man förvänta sig färre konflikter. Men som Jonny

Hjelm konstaterar ”drev” aldrig SALF någon arbetslivsfråga som hade politiska förtecken och därmed blev man passiv och avvaktande. Samtidigt framträder en allt tydligare facklig organisation för arbetsledarna – närmast i relief gentemot andra parter på arbetsmarknaden.

Avslutande kommentarer

I linje-stab-organisationer har arbetsledarna inte bara haft att balansera sina intressen gentemot arbetare och företagsledning. Mellankrigstiden innebar en stark tillväxt av tekniker och administratörer, inte minst vad gäller tids- och arbetsstudier inom tillverkningsindustrin där SALF haft en relativt stark ställning. Jag hade gärna fått min nyfikenhet stillad ifråga om relationen till exempelvis SIF, som av tradition konkurrerat både vertikalt och horisontellt gentemot SALF.

Startpunkten vid 1928 års arbetsfredskonferens ter sig välmotiverad, i synnerhet som Karl Molin – i den 1998 utgivna *Den moderne patriarken* – tecknat arbetsledarnas organisationssträvanden under perioden 1905-1935. Däremot blir slutpunkten med en nordisk arbetsledarkonferens 1953 mer svårgripbar. Förvisso hade studien fått utvidgas, men hade inte möjligheterna att fixera SALF:s roll ökat med att inkludera ATP-frågan? Inte minst hade spänningarna inom TCO blivit mer systematiskt uppmärksammade, liksom förhållandet till LO.

Även om det fanns ambitioner att stå självständigt mellan LO och SAF, fungerade arbetsledarna knappast som ”förlikningsmän”. Åtminstone inte deras fackliga företrädare under perioden. Hur det gestaltade sig på arbetsplatserna är en empirisk fråga som förhoppningsvis blir föremål för forskning den också.

Noter

1. Kristian Falk är ekonomhistoriker vid Stockholms universitet

Gräv-där-du-står i Stenungsund

Av Annelie Johansson

TAM-Arkiv har inlett ett samarbete med Bohusläns museum i ett projekt som syftar till att dokumentera den petrokemiska industrin i Stenungsund på västkusten.

I Stenungsund etablerades i början av 1960-talet den första petrokemiska industrin i landet. Huvudnäringen i området har långt fram i nutid varit jordbruk och fiske, och under slutet av 1800-talet blev

och den hamnen har haft stor betydelse för Stenungssunds fortsatta utveckling.

De båda byggena Tjörn-broarna och kraftverket var stora arbetsplatser, och befolkningen i samhället

Bild från crackerbygget vid 1960-talets början. Crackern är industrikomplexets hjärta som levererar eten, propen och vätgas till de övriga industrierna via ett nätverk av pipelines. Crackern är igång dygnet runt och året runt. Foto Bohusläns museum.

också turismen en viktig inkomstkälla. Stenungsund hade så sent som i början av 1950-talet bara drygt 300 invånare och var en avflyttningsbygd!

Men vid mitten av 1950-talet började samhället förändras. Flera viktiga industrietableringar skedde på orten. Tjörn-broarna byggdes, och 1955 påbörjade Vattenfall bygget av ett stort oljeeldat kraftverk. Kraftverksbygget medförde att man måste muddra upp en oljehamn,

mångdubblades på några få år. Ett nytt centrum, nya bostadsområden och skolor uppfördes. Stenungsund slog svenskt rekord i folkökning och kallades Västkustens Klondyke.

Noter

1. Faktauppgifterna i texten är hämtade ur Fredriksen, Christine & Ohlén, Björn, *Stenungsund – kustkommun med petrokemisk storindustri*. Artikel publicerad i Bebyggelsehistorisk Tidskrift nr 41/2001. ➤

Bild från crackerbygget vid 1960-talets början. Foto Bohusläns museum.

Nu påbörjades också diskussionerna om en stor industrietablering av den nya plastindustrin. 1960 fattades beslutet om att börja bygga en crackeranläggning i Stenungsund.

Petrokemin var då en helt ny industri där Sverige saknade kompetens och crackern kom att byggas med hjälp av amerikansk expertis. Ett trettiotal amerikanska familjer bodde i Stenungsund. För deras räkning uppfördes ett antal exklusiva villor i vitt mexitegel, som då var ett helt nytt fasadmateriäl i Sverige. Villorna kom att utgöra samhällets gräddhylla.

Den nya industrin krävde både utbildade kemiingenjörer och vana processarbetare, men merparten av de anställda saknade tidigare erfarenhet av kemiindustri. Många var öbor från Tjörn och Orust som blivit arbetslösa när fiskekrisen slog till i mitten av 1960-talet. Idag står den petrokemiska industrin för 45 procent av arbetstillfällena i Stenungsund, och är landets största.

Bohusläns museum har inlett en

dokumentation av utvecklingen av det moderna Stenungsund. Museet har projektanställt en etnolog och en fotograf som samlat in ett material i form av intervjuer, fotografier och föremål. Man vände sig till TAM-Arkiv för att höra om vi var intresserade av att delta i undersökningen genom att samla in ett självbiografiskt material av minnesberättelser och dagböcker.

Detta delprojekt sker i samarbete med SIF-klubbarna på de fyra petrokemiska industrier som finns på orten idag, nämligen Akzo Nobel, Borealis, Hydro Polymers och Perstorp. Hittills har ett tjugotal personer från de fyra företagen anmält intresse för att delta i en skrivarcirkel.

Tanken är att två olika typer av självbiografiskt material skall samlas in. Dels finns många anställda, som varit med ända sen industrierna startade på 1960-talet. De skall skriva ner sina yrkesminnen och berätta om sina erfarenheter och upplevelse av Stenungsunds förändring. Denna del av undersök-

ningen resulterar i ett tillbakablickande material.

Deltagarna i projektet kan också välja att skriva dagbok under en arbetsvecka. Denna del av insamlingen resulterar i ett material som dokumenterar verksamheten vid den petrokemiska industrin idag.

Det här är första gången som TAM-Arkiv driver ett Gräv-där-du-står-projekt, och det skall bli spännande att se hur projektet faller ut. Det finns ett stort intresse och en stor entusiasm bland dem jag varit i kontakt med i Stenungsund, vilket borgar för en bra insamling.

I bästa fall skall projektet, förutom det insamlade materialet, resultera i en bok där Stenungsunds moderna industrihistoria berättas. Den produktionen måste i så fall finansieras externt. Men först satsar vi nu på att få in så många minnesberättelser och dagböcker som möjligt som dokumenterar den relativt unga plastindustrin.

Privattjänstemannen. Utkast till en begreppshistoria¹

Av Arne H Eriksson

Inledning

I Danmark eller Norge blir en svensktalande knappast förstörd, om han förfrågar sig om "privattjänstemän". Först efter en längre eller kortare palaver står klart, att danska *tjene-stemaend* och norska *tjenestemen* är exklusivt hemmahörande i den offentliga sektorn. Att förse dem med prefixet "privat" innebär en självmotsägelse. Och på motsvarande sätt har nästan alla andra länder sina särskilda termer för offentliga funktionärer. Tyskland har sina *Beamten*, Storbritannien sina *civil servants* och Frankrike sina *fonctionnaires*. Något begrepp motsvarande "tjänstemännen", innefattande samtliga, offentligt och privat anställda arbetstagare som inte är arbetare, existerar i allmänhet inte. Sverige utgör, tillsammans med Finland och Estland, de kända undantagen.

Varifrån kommer "privattjänstemännen" och hur har de kunnat få en sådan utbredning? På den förra delen av frågan tycks två svar vara möjliga: (1) Ett från början exklusivt statligt tjänstemannabegrepp har vandrat över till den privata sektorn; (2) Offentliga och privata "tjänstemän" har ett gemensamt ursprung. Det kan tyckas, att historiker av det ena eller andra slaget för länge sedan borde ha klarat ut, hur det förhåller sig med saken. Så har emellertid inte skett. Frågan har av allt att döma aldrig ställts.

Existensen av de sektorsövergripande "tjänstemännen" kan inte förväntas ha någon språkhistorisk förklaring. För att söka svaret på frågan krävs en metodologi som samtidigt inbegriper begreppsbyggnad

och realhistoriska förhållanden. En sådan erbjuds av den tyske historikern Reinhart Koselleck.

Ett gemensamt ursprung: de betjänte

Författningsspråket har under tidernas lopp använt sig av tre olika beteckningar för den offentliga maktens funktionärer: betjänt, ämbetsman och tjänsteman. Äldst av dem är den förstnämnda. Den togs i bruk omkring 1650 och ersatte då "tjänare". Bakom detta låg, att stormaktstidens framväxande förvaltning behövde ett begrepp för sådana funktionärer som inte hörde till kungens personliga uppvaktning. Skillnaden mellan att tjäna konungen/staten och att tjäna andra stormän kunde emellertid vara liten. "Betjänte" blev därför gångbara också i det senare fallet.

Efterhand ökade antalet "betjänte", såväl med statliga som icke-statliga uppdragsgivare. De blev också i olika avseenden mera differentierade. Längre fram i tiden finner man därför i ståtstatistiken "-betjänte" med olika prefix. Man kan uppfatta det som yrkesbenämningar. Bestämmande för betjäntebegreppet var emellertid inte *vad* betjäningen bestod i – annat än i så motto att det inte rörde sig om sysslor som "tjänstefolket" utförde – och heller inte *vem* som betjänades (statlig eller enskild). Att tillhöra de "betjänte" innebar att man i hushållet och i samhället intog en viss *ställning*, i förhållande till såväl överheten som till tjänstefolket. I varje fall en del av de "betjänte" räknades själva

som ståndspersoner men även när det inte var fallet är det ståndssamhällets åskådningssätt som ger innehållet åt detta tidigaste tjänstemannabegrepp.

Det visar sig således ganska omgående att "privattjänstemännen" ytterst återgår på ett med statstjänstemännen gemensamt ursprung i ståtstidens "betjänte". Därmed är dock inte sagt, att inte statstjänstemännen (eller statstjänsten) längre fram varit av betydelse för de betjäntes fortlevnad som privattjänstemän.

Från betjänte till tjänstemän

Statens "betjänte" tenderade alltså under gustaviansk tid att åsyfta framför allt de lägre befattningshavarna. Efter 1800-talets mitt ökade deras antal kraftigt, inte minst till följd av kommunikationsverkens utbyggnad (järnväg, post, telegraf/telefon). Därmed accelererade också den symboliska devalveringsprocessen. I slutändan ledde det till att "betjänte" avskaffades, först etappvis vid olika tidpunkter i olika verk, sedan slutgiltigt och generellt vid riksdagens stora lönerreglering 1919. De "betjänte" uppfördes då i tjänsteförteckningarna som "tjänstemän". Själva föredrog de att kalla sig "statstjänare" och valde i allmänhet att organisera sig fackligt tillsammans med arbetarna.

Tydliga signaler om den symboliska devalveringen gavs också i

Noter

1. Artikeln ingår också i en festskrift till riksarkivarien Erik Norberg med anledning av hans 60-årsdag.

➤ andra sammanhang. I 1864 års näringsfrihetsförordning jämställdes handelsbetjante med fabriksarbetare och i folkräkningarna från och med 1870 användes "betjante" som beteckning för arbetare i allmänhet. Några "handelstjänstemän" blev emellertid inte synliga förrän långt senare. I stället övergick man till att använda olika yrkesbenämningar (t.ex. kontorist) och till kollektivbeteckningar som "affärsanställda" eller "privatanställda". Annorlunda blev det inom vår – bortsett från jordbruket – mest traditionstyngda näring.

Järnhanterings stora källproducenter, alltså brukens förvaltare och bokhållare, är ytterst sparsamt förekommande i litteraturen. En och annan av dem har emellertid själv gett sig till känna. Gustaf Schröder var vid 1800-talets mitt verksam vid olika brukskontor. I en minnesbok från 1892 talar han fortfarande om "bruksbetjäningen". Ungefär samtidigt med Schröder debuterade en annan bruksmän som författare, fast i en helt annan genre. Det var förvaltaren vid Horndals bruk, Siggardt Fahlroth, som kom ut med den första i serie av matriklar över sina yrkesbröder i landet. Hans arbete hade som titel "Sveriges bruks- och gruvtjänstemän". Någon gång mellan ca. 1850 och 1890 har således "betjante" blivit "tjänstemän". Ett gammalt begrepp har betecknats med ett nytt ord.

Vad som låg bakom den symboliska transformationen på brukskontoren är svårt att finna samtida belägg för. Men ett mycket rimligt antagande är, att det rörde sig om en reaktion på den devalvering som på andra håll ägde rum av de "betjante". Brukens förvaltare, bokhållare och ingenjörer bytte en föråldrad symbolisk valuta mot en ny.

Det blivande Kockums Mekaniska Verkstad startade sin verksamhet år 1840. Att "tjänstemän" redan då var på plats framgår av Mats Greiff's studie av kontorsarbetet vid detta företag. Benämningen

syftade på en bokhållare och ett fåtal verk- och gjutmästare, de närmaste medarbetarna till företagens grundare. "Betjante" förekommer först längre fram i tiden (1883) och då som benämning för anställda i mer underordnade positioner ("kontorsbetjänter"), vilka ökade i antal på 1870-talet. En strukturellt sett likartad bild framträder i den norrländska sågverksindustrin vid samma tid i form av "förvaltningspersonalen" respektive den "lägre betjäningen". Att "tjänstemän" var allmänt förekommande i verkstadsindustrin de sista decennierna av 1800-talet framgår mångenstädes. Huruvida eller i vilken mån benämningen var uttryck för en önskan att låna status och prestige från statstjänstemännen är i nuvarande kunskapsläge inte möjligt att yttra sig om med bestämdhet. Mer sannolikt förefaller dock att det var ståndsamhällets terminologi som via bruksindustrin överfördes till den nya tidens verkstäder.

Från andra områden än industrin är det däremot uppenbart att den statliga inverkan måste ha spelat en större roll. Det allra tydligaste exemplet är de enskilda järnvägarna, där den statliga normeringen av tjänsteorganisationen via koncessionssystemet förmedlade benämningarna "tjänsteman" och "betjante" till den enskilda sektorn. Något liknande torde ha gällt också för banker och försäkringsbolag, beroende som även dessa var av statliga tillstånd för sin verksamhet. Av bankernas stiftare krävdes att de uppgjorde en bolagsordning med "detaljerade bestämmelser" bl.a. ifråga om "vilka slags tjänstemän som skulle finnas". En författare antyder också att bankledningarna gärna använde tjänstemannabenämningen för att övertyga om sina seriösa avsikter. Andra faktorer som kan tänkas ha banat vägen för denna terminologi var den byråkratiska organisationens likhet med statsförvaltningen, den flyttade arbetsfördelningen mellan

affärsbankerna och Riksbanken och ett betydande inslag av statliga ämbetsmän bland grundarna.

Den förmedlande länken

Den bild som framträder i det föregående är att ett bortdöende ståndssamhälles tjänstemannabegrepp på vissa områden förts vidare till det gryende klassamhället, alltså medan det på andra håll kom ur bruk och ersattes av nya kollektivbenämningar. Bland dessa är en av större vikt än andra. Det var de "anställda" (ibland med prefixet affärs- eller privat-). Benämningen återfinns t.ex. i *Sveriges Privatanställdas Pensionskassa* (bildad 1917), i Socialstyrelsens utredning om villkoren för medelklassens löntagargrupper *Arbets- och löneförhållandena för affärsanställda i Sverige* (1925), i *De anställdas centralorganisation* (Daco, 1931) och i den offentliga utredningen *Kommittén angående privatanställda* (1931-1935).

Av det sagda inses att "tjänstemännens" fortsatta närvaro i efterkrigstidens sociala universum på intet vis är någon självklarhet. Tvärtom är den något som måste förklaras: Varför har detta i ståndsamhället rotade begrepp inte slagits ut av mera moderna yrkes- och kategoribenämningar? Det viktigaste i förklaringen är att tjänstemannabegreppet blev organisationsgrundande och att en av de sammanslutningar som byggde på detta begrepp fick en så kraftigt dominerande ställning.

Storstrejksåret 1909 samlades i Örebro ett antal bruksförvaltare, bokhållare, ingenjörer och andra tekniker för att dryfta vad som kunde göras åt deras pensionsfråga. Som redskap för den fortsatta hanteringen av problemet bildade de sammanslutningen Svenska Brukstjänstemannaföreningen (SBF). Föreningen fick snabbt en betydande anslutning, vilket tyder på att samhörigheten bland de berörda sedan tidigare var väl utvecklad. Ett decennium senare (1920) bildades Sveriges Verkstäders Tjänste-

mannaförening (S.V.T.), också detta av grupper hörande till såväl tekniska som merkantila yrkesområden. Anslutningen till denna förening förblev länge dålig men sköt fart i 1930-talets början, då man lade om programmet i facklig riktning och utvidgade verksamhetsområdet till industrin i dess helhet. I samband med detta antogs också det nya namnet Svenska Industritjänstemannaförbundet (SIF). År 1940 slogs SBF samman med SIF.

Det har tidigare gjorts gällande att intresseorganiseringen bland "tjänstemännen" grundades på yrkesbas och att ett "tjänstemannamedvetande" utvecklades först under 1930-talet. Men det är en missuppfattning, därtill ganska egenomlig. Varken SBF eller SIF var någon fusion av tidigare existerande yrkessammanslutningar. Det som förenade brukens och verkstädernas merkantila och tekniska funktionärer var, alldeles uppenbart, inte yrket. Det var ställningen som tjänsteman. Vad som rörde sig i sinnet bland de berörda får här lämnas därhän. Klart är i alla fall att tjänstemannamedvetandet var för handen långt före 1930-talet. Det var en avgörande förutsättning för att intresseorganiseringen fick den form det fick.

Hur gick det då till att "tjänstemännen" integrerade olika yrkesgrupper och utkonkurrerade andra kollektivbenämningar som de "anställda"? I stor utsträckning handlar svaret om den fackliga organisationsutvecklingen inom handel och kontor.

Ett triangelndrama

Medan "tjänstemännen" hade sin hemvist inom industrin och inom bank- och försäkringsområdet var "anställda" främst hemmahörande inom handel och kontor. Med hänsyn till organisationsförhållandena innebar detta latent motstånd av två slag. En kollisionsrisk förelåg mellan å ena sidan SIFs industrikontorister och å andra

sidan kontorister samlade i Sveriges Kontoristföreningars Förbund (SKF). Från förstnämnda håll hävdades att det fanns en yrkesövergripande "industritjänstemannakår", från sistnämnda att det fanns en branschövergripande "kontoristkår". Här stod således två oförenliga föreställningar mot varandra.

En annan kollisionsrisk bestod i att såväl SKF som SIF kunde råka i delo med Handelsarbetarförbundet inom LO, som gjorde anspråk på att ansluta både affärsbiträden och kontorister. Inom Handels hade för övrigt redan i 1920-talets början idén väckts att man borde byta namn till Handelsanställdas förbund.

De latenta konfliktriskerna ledde under 1930-talet till manifesta urladdningar. Turerna i de organisationskamper som utspelades var många och invecklade. När det mesta av stridsdammet lagt sig, kring slutet av andra världskriget, hade i huvudsak två ting inträffat. Det gamla SKF hade till följd av striderna med SIF ombildats och blivit en pendang till SIF. Handels-tjänstemannaförbundet (HTF) hade bildats och detta hade måst avträda från alla anspråk på att ansluta kontorister inom industrin. I konflikten mellan HTF och Handels byggdes upp en polarisering mellan sociala identiteter som klövede "anställda". Man kan säga att de maldes ner i käftarna mellan de mer potenta "tjänstemännen" och "arbetarna".

Organisationsbildningen och – utvecklingen är således den stora vehikeln för tjänstemannabegreppets överlevnad och utbredning i den privata sektorn och därmed också förklaringen till den sektorsöverskridande benämningen. I nära samband härmed står kollektivavtalssystemets uppbyggnad och funktionssätt. Mot den organisatoriska uppdelningen av arbetare och tjänstemän svarar den avtalsmässiga. För varje arbetstagare måste bestämmas under vilket avtal han ska lyda, ett avgörande som även

involverar arbetsgivarna. Eventuella tvister som inte kan lösas i förhandlingar avgörs av domstol (AD). Institutionaliseringsen av tjänstemannabegreppet har alltså gått mycket långt.

Slutord

Tjänstemannabegreppet sträcker sina historiska rötter långt tillbaka i ståndssamhället. Just av det skälet duger det inte att ständigt behandla "tjänstemännen" (enbart) som en överhistorisk och analytisk social kategori. De yrkesgrupper som numera innefattas har inte alltid gjort det och givetvis har begreppets innehåll förändrats över tiden.

Begreppets inneboende överlevnadsförmåga och strukturerande kraft har, får man säga, varit av formidabla dimensioner. Det har lett till att den sociala strukturen i Sverige allmänt beskrivs på ett i internationell jämförelse egenartat sätt. I den officiella statistikens s.k. socialekonomiska indelning (SEI) är det arbetare-tjänstemän-företagare som utgör de tre baskategorierna och indelningen av vårt sociala universum i arbetare-tjänstemän är den ständigt återopade grammatiken för sociala och andra jämförelser i politisk debatt, i journalistik och dagligt tal liksom i mängder av utredningar och undersökningar.

Man kan fråga sig vilken betydelse det haft att just detta beskrivningssätt kommit att omfattats av en sådan enighet. Frågan har på senare tid fått en särskild aktualitet. På fackligt håll kan iaktas att man numera söker distansera sig från tjänstemannabegreppet. I arbetslivet pågår sedan ett par decennier förändringar som suddar ut gränserna mellan arbetare och tjänstemän. I den allmänna debatten tycks "medelklassen" gå mot en retorisk renässans. Skälen är goda att bättre klarlägga de historiska förutsättningarna för dessa förändringar.

TAM-Arkiv

Box 6157 • 102 33 STOCKHOLM

Besöksadress: Västmannagatan 52

Telefon växel: 08-54 54 15 60

Telefax: 08-31 71 76

Postgiro: 487 40 99-7

E-post: tam-arkiv@tam.a.se

Hemsida: www.tam.a.se